

خلاقیت برفراز ابتدایی

راهکارهای ایجاد و پرورش تفکر خلاق در دانش آموزان دوره ابتدایی

■ مهدی ربیعی / کارشناس ارشد برنامه‌ریزی آموزشی - آموزگار و مدرس دانشگاه آزاد اسلامی و پیام نور شهرضا

■ زهرا غلامی / کارشناس آموزش و پرورش ابتدایی اصفهان

■ دکتر محمد حسن طالبیان / عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی شهرضا

چکیده

خلاقیت تعاریف متعدد و گاه متضادی دارد ولی به طور کلی فرد خلاق کسی است که از ذهنی آفریننده برخوردار باشد و دنیا را به شیوه‌ای متفاوت ببیند. تخیل خمیرمایه خلاقیت است و سرچشمه آن را باید در کودکی جست‌وجو کرد. خانواده مهم‌ترین نقش را در کنترل و هدایت و البته ظهور خلاقیت دارد. نقش معلم نیز در پرورش خلاقیت پررنگ است و با استفاده از شیوه کودک محور، کودکان را نسبت به محرکات پیرامون حساس می‌نماید. خلاقیت عبارت است از توانایی مشاهده و دیدن اشیا به روش‌های جدید و با برداشت‌های متفاوت از آن‌ها. الزاماً همه افراد خلاق باهوش نیستند و صرفاً با اندکی هوش هم می‌توان خلاق شد. برای یادگیری خلاقانه باید رفتارهایی آموخته شود که دانش‌آموزان از نظر علمی، ذهنی، عاطفی و اجتماعی حمایت شوند و با رفع موانع مرتبط با دوران کودکی و تربیت، نظام آموزشی، رقابت‌های مرسوم در اجتماع موجبات خود شکوفایی کودکان را فراهم نماییم. در این مقاله سعی شده است راهکارهای ایجاد تفکر خلاق و پرورش آن در دانش‌آموزان دوره ابتدایی تبیین و تشریح گردد.

گوناگونی باشند باعث بروز صفت خلاقیت در کودکان می‌شود. از این رو مسئله تربیت کودکان و پرورش استعدادها فطری آنان از مسائل بسیار مهمی است که باید مورد توجه مربیان و والدین قرار گیرد و معلمان بایستی امکانات تجلی اندیشه خلاق را در مدارس فراهم آورند و دانش‌آموزان به تدریج مفاهیم اساسی علوم مختلف را بیاموزند تا با مسائل زندگی، خلاقانه برخورد کنند و

کلیدواژه‌ها: خلاقیت، هوش، تخیل، خانواده، معلم، انگیزه
مقدمه

خلاقیت یکی از عالی‌ترین و پیچیده‌ترین فعالیت‌های ذهن آدمی است که تعلیم و تربیت باید بدان توجه کند. خلاقیت نه فقط به هوش و تفکر بلکه به سازمان شخصیت فرد مربوط می‌شود. تربیت آزادانه کودک در وضعیتی که والدین دارای علایق قوی

خلاقیت نه فقط به هوش و تفکر بلکه به سازمان شخصیت فرد مربوط می شود

مراحل فراتر از اطلاعات داده شده. بدین ترتیب فرایند آموزش و یادگیری می تواند تفکر خلاق را پرورش دهد و افرادی کاوشگر، آفریننده، مشکل گشا، نوآور، مولد و عامل به تغییر تربیت کند.

ویژگی های شخصیتی افراد خلاق

شخصیت هم می تواند خلاقیت را آسان سازد و هم مانع آن شود. ویژگی هایی از قبیل آمادگی برای خطر کردن، کنجکاوی و جست و جوگری، استقلال اندیشه، مثبت نگری، پشتکار و پایداری، شهامت، استقلال رأی، خودآغازگری، ابتکار، پرسشگری درباره موقعیت های معماگونه و درگیر شدن با امور دشوار از جمله ویژگی های آسان ساز خلاقیت محسوب می شوند. هر عملی که ما برای تشویق این گونه رفتارها انجام می دهیم ما را به سوی خلاقیت بیشتر سوق می دهد. همچنین بعضی از ویژگی های شخصیتی از بروز خلاقیت جلوگیری می کنند که عبارت اند از: سلطه گری، منفی بافی، مقاومت، ترس، عیب جویی، انتقاد از دیگران، سازش کاری، تسلیم در برابر قدرت و کمرویی.

در کل، می توان گفت خمیر مایه شخصیت افراد خلاق، استقلال اندیشه و شیفتگی فراوان آن ها در برابر مسئله یا فعالیت مورد علاقه شان است. خلاق کسی است که فکری نو و متفاوت ارائه دهد. بالطبع، احساس گریز از کانال بندی های مشخص ذهنی، هم نوا نبودن با دیگران و استقلال طلبی و آزاد اندیشی می تواند پایه های تراوش تفکر خلاق و خلق آثار نو را فراهم آورد. خلاقیت شکافتن بن بست ها و دست دادن با فرد است. افراد بسیار خلاق، اغلب به طور کامل در کار خود غرق می شوند. زندگی نامه افراد بسیار خلاق این نکته را مورد تأکید قرار می دهد که آن ها برای عرضه کارهای مهم، انگیزه های عالی دارند و بسیار سخت کوش اند.

بدین ترتیب، مجموع یافته های تحقیقی روان شناسان در مورد انسان های خلاق را می توان در شش دسته زیر خلاصه کرد:

۱. آفرینشگری و هوش
 ۲. آگاهی و حساسیت
 ۳. انعطاف پذیری و ابتکار
 ۴. شک گرایی و پایداری
 ۵. بازیگوشی فکری و شوخ طبعی
 ۶. ناهمנוایی و اعتماد به نفس.
- روان شناسان معتقدند اوج خلاقیت در کلاس دوم ابتدایی است ولی به دلیل اصرار بر مطابقت با دیگران معمولاً از بین می رود. منحنی خلاقیت بسیاری از کودکان در حدود ده سالگی افت می کند و آنان هرگز خلاقیت دوره اولیه کودکی را باز نخواهند یافت. با توجه به اینکه آن ها در این سن در مدرسه هستند، نباید تأثیر خانواده، مدرسه، محتوای درسی، روش تدریس و شخصیت معلم را در افت خلاقیتشان ندیده گرفت. محتوای درسی یکی از عواملی است که می تواند در مدرسه، زمینه پرورش خلاقیت را فراهم کند.

عوامل دیگری نیز در خلاقیت مؤثرند که اگر به طور صحیح

جهان اطراف خویش را در جهت مطلوب تغییر دهند. تصاویر ذهنی ای که ما به کودکان خود می دهیم، آینده آن ها را شکل می بخشد. این تصاویر ذهنی به صورت پیشگویی هایی هستند که به تحقق می رسند و تصویر ذهنی شما میزان شاد بودن، مفید بودن و خلاق بودن کودکان را شکل می بخشد. مطمئناً تصویر ذهنی شما برای هر یک از کودکانان بیش از آنچه انجام می دهید و یا به آن ها می گوید در رشد انگیزه خلاقیت و موفقیتشان در آینده مؤثر خواهد بود.

نتایج تحقیقات نشان داده است که خلاقیت با شدت و ضعف بالقوه و پرورش پذیر در همه انسان ها وجود دارد و برای پرورش آن باید به کودکان و نوجوانان امکان تفکر داد و آنان را از انجام دادن فعالیت های قالبی و از پیش تعیین شده تا حد امکان بر حذر داشت. با توجه به اینکه خلاقیت می تواند شکننده محدودیت ها، برانداخته ناتوانی ها، شکافنده ناشناخته ها و یابنده نادانستی ها باشد این سؤال ها مطرح می شود که چه نوع تصاویری می توانند الهام بخش کودکان در انجام کارهای خلاق باشد و چگونه می توان نسلی متفکر و خلاق پرورش داد.

بنابراین، در این مقاله به بررسی خلاقیت در ابعاد مختلف از جمله مفهوم خلاقیت و روند تفکر خلاق، ویژگی های افراد خلاق، عوامل مؤثر در خلاقیت، نقش معلم در پرورش خلاقیت، راه های ایجاد و پرورش خلاقیت در دانش آموزان می پردازیم.

مفهوم خلاقیت و روند تفکر خلاق

فرد خلاق کسی است که ذهن جست و جوگر و آفریننده داشته باشد. درباره مفهوم خلاقیت تعاریف متعدد و گاه متضادی ارائه شده است ولی در مورد تعریف زیر اتفاق نظر کلی مشاهده می شود: «خلاقیت توانایی فرد برای تولید ایده ها، نظریه ها، بینش ها یا اشیای جدید و بدیع و بازسازی مجدد در علوم و سایر زمینه هاست که توسط متخصصان، اصیل و از نظر علمی، زیباشناسی، فناوری، اجتماعی با ارزش تلقی گردد.»

روان شناسان می گویند: فرایند خلاقیت ذاتی نیست بلکه می تواند آموزش داده شود. ما از طریق آموزش می توانیم به کودکان یاد دهیم که به راه های غیر معمولی فکر کنند و از طریق تفکر واگرا به بررسی مشکلات بپردازند و به راه حل های مناسب دست یابند. مسئله این است که اجازه تفکر در این حیطه را به مربیان بدهیم که جریان خلاقیت، جریانی از قبل ساخته شده نیست، بلکه روندی زاینده و قابل تغییر است.

بنابراین نتیجه می گیریم که خلاقیت عبارت است از: توانایی مشاهده اشیا به روش های جدید، یادگیری از طریق تجربیات گذشته و ارتباط آن به موقعیت های جدید، تفکر در راستای برداشتن موانع و خطوط نامتعارف، استفاده از دیدگاه های غیر سنتی برای حل مسائل، خلق و ابداع چیزی تازه و ابتکاری، طی کردن

فرایند آموزش و یادگیری می‌تواند تفکر خلاق را پرورش دهد و افرادی کاوشگر، آفریننده، مشکل‌گشا، نوآور، مولد و عامل به تغییر تربیت کند

به کار گرفته شوند در شکوفایی خلاقیت افراد مؤثر خواهند بود که به توضیح آن‌ها خواهیم پرداخت:

۱. نقش اطلاعات در خلاقیت
۲. انگیزش و خلاقیت
۳. خلاقیت و میزان خودپذیری
۴. تخیل و خلاقیت
۵. خانواده و خلاقیت

نقش اطلاعات در خلاقیت

اطلاعات یکی از عوامل اساسی خلاقیت و ماده خام آن است. خلاقیت مهارتی است که اطلاعات پراکنده را به هم پیوند می‌دهد و بدون برخورداری از میزان مطلوبی از دانش نمی‌توان شاعر، نویسنده، موسیقی‌دان و یا فیزیک‌دانی خلاق شد.

رابطه هوش و خلاقیت

تحقیقات علمی نشان داده است که هوش خارق‌العاده معادل با داشتن استعداد خلاقیت نیست. به عبارتی، دانش‌آموزانی که دارای هوش زیادند، الزاماً افرادی که ابداعاتی نو را خلق کنند، نیستند. همچنین دانشمندان دریافته‌اند افراد خلاق از مردم عادی باهوش‌ترند ولی از همکاران غیر خلاق خویش درخشان‌تر نیستند. پس داشتن حداقلی از هوش، برای خلاقیت ضروری به نظر می‌رسد.

انگیزش و خلاقیت

انگیزش به حالات درونی ارگانیزم که موجب هدایت رفتار به سوی نوعی هدف می‌شود، اشاره می‌کند. اخیراً برخی از روان‌شناسان اجتماعی انگیزش درونی را از جنبه‌های شناختی تعریف کرده‌اند، آن‌ها عقیده دارند اگر افراد درک کنند که به‌واسطه علاقه خود به فعالیتی مشغول هستند، به‌طور درونی انگیزته می‌شوند اما اگر فعالیت‌های خود را به‌عنوان کسب اهداف بیرونی ادراک کنند، به‌طور بیرونی انگیزته می‌شوند. نظریه پردازان روان شناختی عقیده دارند که خلاقیت از حالت برانگیختگی درونی مرتبط با فعالیت بیشتر از انگیزتگی بیرونی مرتبط با فرد منجر به خلاقیت می‌شود، یعنی تا زمانی که عملی از روی عادت انجام گیرد، خلاقیتی در کار نیست ولی به مجرد اینکه اجرای عملی به تدابیر جدید نیاز داشته باشد، جریان خلاقیت به کار می‌افتد.

خلاقیت و میزان خودپذیری

تعادل در میزان خود پذیرگی در صورتی که سایر شرایط موجود باشد، باعث می‌شود که انسان در صدد به فعل درآوردن استعدادهای بالقوه خود از جمله خلاقیت باشد. اضطراب یکی از عوامل مهم بازدارنده جریان خلاقیت است و در سازش افراد و

بازده تحصیلی و خلاقیت آنان اثر سوء می‌گذارد.

تخیل و خلاقیت

تخیل نوعی تفکر آزاد است و با بهره‌گیری از آن، که خمیرمایه خلاقیت است، دنیایی بزرگ و پهناور در مقابل چشمان دانش‌آموزان گشوده می‌شود و قادر می‌شوند آزادانه خیال‌پردازی کنند. خلاقیت شکلی از تخیل کنترل شده است که به نوعی ابداع و نوآوری منجر می‌شود. تفکر خلاق شکل عالی تخیلات آزاد و بازی‌های دوره کودکی است. سرچشمه خلاقیت را باید در تجربیات دوره کودکی جست‌وجو کرد؛ زیرا چگونگی تجارب دوران خردسالی در ظهور اندیشه‌های نو فوق‌العاده مؤثر است. از طرفی، تجارب خلاق و تخیلی به ما فرصت می‌دهد به پرورش استعداد‌های خود برای تفکر، عمل و تبادل نظر بپردازیم، مهارت‌های جسمی و ذهنی و نیز احساسات و حواس پنج‌گانه خود را گسترش دهیم و به کشف ارزش‌ها و درک فرهنگ خود و دیگران بپردازیم.

خانواده و خلاقیت

بدون شک خانواده مهم‌ترین نقش را در کنترل و هدایت تخیل و ظهور خلاقیت دارد. خانواده‌ها باید شرایط لازم برای فعالیت‌های متنوع کودکان را فراهم کنند و فرصت‌های لازم برای سؤال کردن،

تفکر خلاق شکل عالی تخیلات آزاد و بازی‌های دوره کودکی است

کانال‌های ارتباطی و دیگر وسایل کمک آموزشی بیشتر بهره می‌گیرند.

۲. استفاده از تجربه‌های مستقیم: نقش اصلی پرورش‌دهندگان خلاقیت در فراهم آوردن زمینه برای دست‌کاری اشیا و تجربه و آزمایش، تشویق برای پیدا کردن راه‌های جدید، ترغیب فراگیرندگان به حدس زدن جهت ابداع و نوآوری است.

۳. استفاده از روش بحث و گفت‌وگوی آزاد و متقابل: به‌کارگیری سخنان خود جوش و گفت‌وگوی آزاد و متقابل و غیر قالبی، تشویق فراگیرندگان به ارائه نظرات و انتقادات خود و فراهم آوردن شرایط مناسب برای داد و ستد اجتماعی و ذهنی، دادن پاسخ غیر مستقیم به سؤالات کنجکاوانه آن‌ها.

۴. استفاده از روش فعال در تدریس: تقویت قوه خلاقیت از طریق فعالیت‌های خودبه‌خودی با تکیه بر تجربیات عینی و امکانات فراگیرنده، رشد و توسعه آزادی عمل و استقلال او، تکیه نکردن بر حافظه شناختی و تأکید بر درک و فهم، تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزشیابی و حل مسئله در آموزش.

۵. استفاده از روش بارش مغزی: استفاده از روش‌های گوناگون جهت حل مسئله، دادن فرصت لازم برای تفکر عمیق و طرح نظر خود به‌طور آزادانه، نقش راهنما داشتن معلم و شرکت فعالانه فراگیرندگان در جریان یادگیری.

۶. استفاده تلفیقی از تفکر واگرا و همگرا: ایجاد موازنه منطقی بین این دو شیوه تفکر و استفاده از آن‌ها در کنار هم. دادن فرصت به فراگیرندگان برای کسب اصول و دانش و اطلاعات در رشته‌های گوناگون به‌صورت فردی یا گروهی و فراهم ساختن زمینه مساعد برای تفکر واگرا؛

۷. توجه به تفاوت‌های فردی: دارا بودن شناخت از تفاوت‌های فردی فراگیرندگان، تطبیق محتوا و روش‌های آموزشی و پرورش

کنجکاوی و کشف محیط را به کودکان بدهند. تنبیه و تهدیدهای مکرر، آفت خلاقیت است. زمینه رشد خلاقیت در خانه زمانی فراهم می‌شود که خانواده به کودک آزادی زیادی بدهد و به او احترام بگذارد. از نظر عاطفی در حد اعتدال به او نزدیک شود و روی ارزش‌های اخلاقی و نه قوانین خاص تأکید کند. با تشویق و تأیید رفتار کودک و فراهم آوردن زمینه‌های مساعد و تدارک لوازم بازی‌های دلخواه او، قدرت تخیل و خلاقیت تقویت می‌شود. خیال‌پردازی‌های کودکان را نباید سرزنش کرد؛ زیرا خلاقیت او را محدود می‌سازد.

مهم‌ترین عامل در بروز خلاقیت انگیزه است و انطباق انگیزه و استعداد در خلاقیت کارساز است. توجه به محیط اجتماعی کودکان و تأیید انگیزه خلاق آنان بسیار مفیدتر از تأکید روی استعدادشان است.

ویژگی‌هایی که مانع خلاقیت می‌شوند، عبارت‌اند از: سلطه‌گری، منفی‌بافی، مقاومت، ترس، عیب‌جویی، انتقاد از دیگران، سازش‌کاری، تسلیم در برابر قدرت، کمروبی. موانع دیگری که بر سر راه خلاقیت دانش‌آموزان قرار دارند، عبارت‌اند از:

۱. عدم اعتمادبه‌نفس
۲. تمایل به هم‌رنگی با دیگران
۳. عکس‌العمل منفی
۴. حذف خیال‌بافی
۵. پیش‌داوری‌ها
۶. ترس از انحراف در هم‌نوایی با اجتماع
۷. ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی

نقش معلم در پرورش خلاقیت

خصوصیات مربی و شیوه‌های آموزش وی می‌تواند به افزایش تفکر خلاق بینجامد. مربیانی که از شیوه کودک محور در آموزش خود بهره می‌برند، کودکان را نسبت به محرکات محیطی پیرامون حساس می‌کنند از تأکید بر الگوهای قالبی اجتناب می‌ورزند و کلاس را چنان سازماندهی می‌کنند که محیطی متنوع و خلاق ایجاد می‌شود. این روش افزایش و رشد خلاقیت کودکان را به‌دنبال دارد. بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد معلمانی که خود، خواهان تغییر در روش‌های تدریس روزانه‌شان هستند، توان یادگیری آفرینندگی را دارند. راهکارهای آموزشی خلاقیت، محیطی انباشته از کنجکاوی و تنوع می‌آفرینند. معلمانی باید از «قاطعیت ویژه» ای برخوردار باشند و به‌دقت بدانند که شاگردانشان به یادگیری چه مطالبی نیاز دارند. البته این موضوع باید مبتنی بر استانداردها و اصول آموزشی و مدرسه‌ای باشد. آن‌ها همچنین باید از سطح نسبی و میزان استعدادها و خلاقیت دانش‌آموزان آگاهی کامل داشته باشند. بررسی نحوه ارتباط آموزشی معلمان خلاق نشان داده است که آن‌ها معمولاً از روش‌های زیر استفاده می‌کنند:

۱. استفاده از حواس مختلف: توجه به حواس مختلف و استفاده صحیح و بجا از آن‌ها در فرایند یادگیری. مطالعات نشان داده است که این افراد از امکانات سمعی-بصری، کامپیوتری،

خلاقیت را دارند. بنابراین، خلاقیت توانایی ذاتی نیست بلکه رویکردی روش‌شناسانه است که بیشتر افرادی توانند آن را بیاموزند. به‌طور خلاصه می‌توان به اصول زیربنایی افزایش مهارت خلاقیت به ترتیب زیر اشاره کرد:

۱. نگرش متفاوت معلم به موضوعات درسی
۲. استفاده از روش‌های مختلف تدریس و راهکارهای متفاوت
۳. تغییر در ابزار ارزشیابی و سنجش

راه‌های ایجاد و پرورش خلاقیت

علمای تعلیم و تربیت، روش‌های متعددی برای آموزش خلاقیت پیشنهاد می‌کنند که اغلب مشابه یکدیگرند. در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم.

- احترام به عقاید عادی و غیر عادی کودکان
- طرح پرسش‌های برانگیزنده و محرک
- تشخیص و تمییز استعدادها و کودکان
- دادن آزادی عمل به کودکان
- احترام به کودکان و ایمان داشتن به توانایی آن‌ها.
- تشویق زیاد والدین برای انجام کارهای خلاق
- حاکم بودن ارزش‌ها نه قوانین
- داشتن تصاویر ذهنی مثبت از آینده کودکان خود
- احترام به تخیلات کودک
- مشاهده اشیا از نزدیک و دست‌کاری آن‌ها
- تکمیل کردن اشیا و امور ناقص، جمله‌های ناتمام، داستان‌های ناقص، نقاشی‌ها و تصاویر نیمه تمام و مبهم،

- تدارک فرصت‌های مناسب یادگیری،
- هدایت کودک به سمت طرح سؤالات تازه
- واداشتن کودکان به کنجکاوی و تلاش‌های ذهنی

راهکارهایی که برای توسعه تفکر خلاق از طریق مدرسه می‌توان ارائه کرد عبارت‌اند از:

- ارزشمند دانستن تفکر خلاق
- حساس کردن دانش‌آموزان به محرک‌های محیطی
- تشویق به دست‌کاری اشیا
- تشویق عقاید نو
- ایجاد جو خلاق در کلاس
- آشنا کردن کودکان با فرایند خلاقیت
- ارزشیابی و تشویق یادگیری خودانگیز
- ایجاد فرصت برای تفکر خلاق
- گسترش انتقاد سازنده
- تقویت روحیه حادته جویی
- فراهم آوردن زمینه برای کسب شناخت در رشته‌های گوناگون

نقش معلم در پرورش خلاقیت دانش‌آموزان محوری است و او سکان‌دار علم و دانش می‌باشد. خصوصیات اصلی معلمان خلاق عبارت‌اند از: ایجاد روحیه پژوهش در دانش‌آموزان، ایجاد انگیزه، ابتکار و تشویق دانش‌آموزان به فعالیت‌های غیر کلاسی، ایجاد علاقه به مطالعه، پر تحرک بودن و فعالیت و پویایی، نوآوری در طرح درس، پشتکار و جدیت، استفاده از حداقل امکانات جهت آموزش، داشتن ابتکار در تدریس، دارا بودن اعتمادبه‌نفس، انعطاف‌پذیری، استفاده از فعالیت‌های فوق برنامه رسمی و غیررسمی، توجه به تفاوت‌های فردی دانش‌آموزان، استفاده از وسایل کمک آموزشی، منضبط بودن و داشتن دانش کافی.

موانع ایجاد و تقویت تفکر خلاق عبارت‌اند از:

- مسائل مالی و معیشتی (اقتصادی)، تبعیض قائل شدن، جمود فکری، استفاده نکردن از وسایل کمک آموزشی
- داشتن مشکلات روحی و عاطفی، بی‌حوصلگی و کمبود امکانات، استفاده از روش‌های سنتی در تدریس
- تکیه بر نمره و امتحان، تفکر قالبی و همگرا
- تقویت انگیزه‌های دانش‌آموزان، ایجاد درگیری ذهنی با مطالب درسی، طرح موضوعات جدید
- ایجاد فضای آموزشی مناسب، به‌کارگیری وسایل سمعی و بصری، تشویق دانش‌آموزان به تحقیق و پژوهش
- احترام گذاشتن به دانش‌آموزان، اهمیت دادن به فعالیت‌های فوق برنامه، و مطالعه و تحقیق.

منابع

1. <http://bashgah.tebyan.net>
2. <http://www.roshd.ir>
3. <http://www.saadat-school.ir>
4. <http://www.awalyha.blogfa.com>
5. <http://iec-md.org> (مرکز تعلیمات اسلامی واشنگتن)

